

КРУМОВЦИ, ИМПЕРАТОРИТЕ НА БЪЛГАРИЯ

Светослав Диамандиев

В настоящото изследване се прави анализ на военнополитическата обстановка и отношенията между Византия и България след драматичната за василевса Никифор I Геник (802-811) битка вероятно във Върбишкия проход през 811 г. Тя е била изход от съперничеството между двете съизмерими по територия, население и военен потенциал държави. Новият български владетел кан Крум (802-814) е имал самочувствието на император и в мирния договор след съкрушителната за врага му победа е наложил признание на своето императорско величие, което на дело дава на държавата му статут на империя.

1.0. Българската държава и Крум. Без да е много категорична, българската историография е възприела, че за наследник на кан Кардам на престола в Плиска е бил поставен вождът на българско племе, обитавало земите на Панония. Има достатъчно податки, съгласно които това българско племе е било подчинено, а може би и съюзник на авари и хуни и вероятно заедно с тях е извършвало нашествия в средноевропейските страни, а може би и още по на запад. Най-великият български владетел Крум създава предпоставки да бъде прогласена България за империя в началото на IX в. Науката е единодушна, че Крум включва в територията на страната владенията от него на северозапад от границите ѝ земи. Той разширява Българската държава на север, на северозапад и на североизток по горното течение на р. Прут, както и по севернобесарабския окоп до р.Днестър. Българските войски нападат византийската отбранителна система. След като завладява още много земи на запад до Хърватско и на югозапад до Адриатическо море, кан Крум увеличава територията на България двойно.

2.0. Президикателствата на Крум към Византия и войната с Никифор. Военнополитическите условия в тази част на Европа са позволили на българския владетел да оцени състоянието на имперския капацитет на България и вероятно той си е позволил да се титулува император. Това е направено очевидно с недопустимо за региона и за времето си пренебрежение към решаващата воля на императора на ромеите, господаря от Бога на Източната Римска империя. В наказателните военни действия на Никифор I Геник заради българските нахлувания в Долната Охридска земя може да се види и санкция за своеволието на Крум относно правдоподобно присвоения от него ранг. Има основания да се смята, че участието на българското племе в общите с авари и хуни военни кампании на запад им е дало възможност за близки контакти със западния свят и специално с наследниците на Римската империя, от които изключителният Крум е заимствал и наложил в България редица модерни повеи на европейската цивилизация.

В началния период на войната василевсът завладява, разграбва и опожарява българската столица, но при оттеглянето си византийските войски били напълно разгромени от българите в битката на 26 юли 811 г.. Цветът на византийската аристокрация е покосен, василевсът е убит, а неговият син и наследник Ставракий е ранен.

3.0. Мирният договор между Крум и Ставракий и завоеванията на българския владетел на масата на преговорите. Как се огласява императорският ранг на една държава?

Победителят във войната, владетелят на българите кан Крум, договаря с новия василевс мира според утвърдената международно правна традиция, като естествено придобива максимални изгоди за държавата и династията си. Материалните придобивки за България и за нейния владетел са извън интереса на това изследване.

Тук излагам хипотезата, че в мирните преговори на Крум е бил признат титул, съответстващ на императорско достойнство като белег на имперската същност на държавата му. Трябва с огромна изненада да отбележа, че българската историография не обсъжда един възможен мирен договор между победителката България и поразената Византия след

споменатия вече грандиозен успех на българското оръжие от 26 юли 811 г. Мотивът бил ясен-нямало писмени данни! Сякаш мегаломанията на ромеи и гърци би допуснала и нищожна следа в летописите си за това чутовно унижение! Обемът на публикацията ми не позволява да изложа данни за доказани договори между двете враждебни съседни държави след Аспарух, от което да стане пределно ясно, че е невъзможно да се пренебрегва от нашата историография сключения от Крум мирен договор с традиционния враг след постигнатата съкрушителната победа.

В договора безусловно е бил утвърден ползвания вече от Крум български титул със значението император, но поради принципно несъгласие на гръцката страна да се дублира титула от византийската титулатура **καῖσαρ** е била създадена в административен порядък и въз основа на старогръцкия глагол **ἄρχω** (пръв съм, предшестввам, вода, стоя начело, заповядвам), титлата „**архон**” със същото значение император. Според фонетичния израз на думата тя е българска.

Определението на новия титул на българските владетели **архон**, намиран във всички български гръкоезични каменни надписи и в печати на Борис и Симеон като **ΑΡΧΟΝ** е доказателство, че Ставракий и съветниците му са наложили това гръкоподобно титулуване на Крумовци не случайно. Използването на титлата в гръцки текстове чрез изписване с гръцки букви не я прави гръцка и основателно гръцката филология не я приема за такава.

Почти е невероятно да е бил ползван този титул в рунически или глаголически текстове след като в българската титулатура има вече друг, който като по-разбираем и по-престижен е бил предпочетен. Това за българските преводачи и автори на речници е било основание да не го окачествяват като българска дума. Несъмнено е пренебрегната нейната употреба в гръцките текстове на каменните документи и в сфрагистичните паметници на Борис и Симеон. Още повече това е израз на недостиг на научен интерес към идентификацията на титлата, подобно на липсата в съвременните старобългарски речници на етнонима „българин”, независимо че Храбър нарича Борис „български” владетел.

В. Бешевлиев пише: „...може да се приеме, че титлата **ἄρχων** е била официално призната на българските владетели от Византия и че тези последните си служили с нея в гръцки текстове” (2, с.70). Неразбираемо той заменя **ΑΡΧΟΝ** с **ἄρχων**, нарича термина титла, но подобно на колегите си, на много места я превежда и като „владетел”. По този повод Цв. Радославов уточнява, че длъжностното наименование е термин, означаващ изпълнявана служба, а титултът е вече степен или ранг на достойнство (3, с.159).

На този етап от моята разработка ще разглеждам **архон** като определение, за чието значение като длъжностно наименование или титул нашата историография няма крайно решение. Смисълът на този термин ще се разкрие в процеса на изследване на използването и преводите му при Крумовци и тогава резултатите от огромните успехи на кан Крум във Върбишкия проход и на масата на преговорите през 811 г. ще проговорят на българите.

4.0. Титултът архон в титулатурата на българските владетели. Кан Крум е първият български владетел, който е използвал в каменни надписи българския си титул **архон**, изписан с гръцки букви **ΑΡΧΟΝ**. Версията, че това е вярно и за кан Тервел, и за наследника му на трона Кормесий (или според Именника на канове – Твирем (4, с.10 и сл.) в Мадарския паметник, не само поставям под съмнение, а в моя публикация (14), чието разширено издаване предстои, обосновах, че този символ на българското имперско величие е бил изграден от „ἐξ θεοῦ („от Бога”) **ΑΡΧΟΝ Ομορταγ**”. Както е известно, **ΑΡΧΟΝ** е получил в българската преводна литература голямо разнообразие от значения, всички те като свободен превод на нямащото нищо общо с **ΑΡΧΟΝ**. Срещат се изначално гръцкото **ἄρχων** - ‘длъжностно наименование на един от 9-те управители на древна Атина от IV в. пр.Хр.’, ‘дребен началник на население или племе’, според Златарски ‘офицерски чин във византийската армия’ (5, с.252,253), ‘владетел’, дори невероятното ‘княз’, но никой не го

определя като титул на българските владетели от династията на Крум със значението 'император'. Нямам съмнение, че тази прекалена широта в семантиката на изписания с гръцки букви български титул е акт на непримиримост на византийския стремеж за универсалност, успешно подкрепян от славистиката.

4.1. Промяна в титулатурата на Омуртаг. В гръкоезичните български каменни надписи на Омуртаг след 823 г. се забелязва допълнение към титула му, с което титуларната формула добива вида : „,ἐξ θεοῦ ΑΡΧΟΝ Ομορταγ“”, т.е. „От Бога (избран) **архон** (император) Омуртаг“. То е подобно на допълнението в титулатурата на василевса. Не може да има съмнение, че този израз на сближаване на титулите на владетелите на Византия и България е акт на „двустранно съглашение между България и Византия, което е било сключено може би още във времето на Омуртаг“ (2,с.72). Подобно отстъпление от принципите на византийския политически мироглед би могло да стане факт само като израз на благодарност и признателност от страна на императора на ромеите за оказаната екзистенциална военна помощ при разгромяването на въстаническите войски на Тома Славянина. С тази помощ българският владетел е спасил Константинопол от въстаниците, Европа от арабите, както и живота на василевса Михаил II Балба.

От каменните надписи на останалите Крумовци се вижда, че това изменение се запазило като наследствено и в тяхната титулатура.

В пълното подобие на добавката - οἱ ἐξ θεοῦ („от Бога“) - в титулатурата на василевса и в титулатурата на българския владетел намирам първото основание да обявя, че **понятието, следващо фигурата „от Бога“ както при гърците, така и при българите има смисъл на титла**. Не е възможно при пълната еднаквост на добавката, заимствана от израза (примерно) „ Леон от Бога василевс “ – Λεων οἱ ἐξ θεοῦ βασιλεύς, с допълнението от титуларната формула, да речем, на Омуртаг - „Ομορταγ οἱ ἐξ θεοῦ ΑΡΧΟΝ “, да се говори и пише, че терминът василевс е титул, а ΑΡΧΟΝ е длъжностно наименование, в смисъл владетел или нещо такова. Естествено е да допълня, че тези две титли не биха могли да бъдат обидно различни по ранг за василевса Михаил II Балба, разрешил промяната на титуларната българска фигура . Искам да кажа, че не би могло да се очаква използването на казаното допълнение от някои си дребни владетели в считания за подопечен район на Византия, защото според византийската идеология всички те са били поставени на властовия си пост не от Бога, а от неговия представител и наместник на земята - василевса на Византия. Такова събитие не би могло да бъде освидетелствано както в Константинопол, така и в Плиска. Формулата „от Бога“ недвусмислено подсказва, че става дума за включването ѝ в титулатурата на владетели в една и съща позиция спрямо Всевишния, които имат един и същ ранг – каквито са василевсът на ромеите и българският император.

4.2. Промени в титулатурата на Маламир и Персиян. От управлението на кан Маламир са запазени три гръкоезични каменни надписа. В два от тях Маламир е титулуван с „ οἱ ἐξ θεοῦ ΑΡΧΟΝ“, което доказва, че е придобил и ползва наследствени права както върху добавката οἱ ἐξ θεοῦ, така и върху цитирания титул на владетеля на България ΑΡΧΟΝ, **със значението император** (2, с.127,209,223).

В.Бешевлиев съобщава за запазен от времето на Персиян един-единствен надпис.

Характерно за този надпис е, че той е първият от поредицата каменни надписи на Крумовци, в който древната българска титуларна формула *καρασυβιγυ* вече не се използва.

4.3. Промени в титулатурата на Борис-Михаил. Българският владетел Борис бива изненадан в късната есен на 863 г. от нахлуването на византийска армия в беззащитната и изстрадала от природни бедствия страна и е принуден да подпише мирно споразумение, с което се задължава да се покръсти с народа си под юрисдикцията на Константинополския патриарх и заедно с това да се откаже от правото да ползва в титулатурата си добавката, даваща му статут на богоизбран наравно с василевса. Това се доказва от текстовете на

писмата на патриарх Фотий до цесар Борис с монашеско име Михаил. По-късно, по силата на сделката между Борис и Василий I през 870 г. на българския владетел е възстановено ползването на титулярната формула, позволяваща му да се счита възвисен в императорското си достойнство „от Бога”.

4.4. Титулатурата на Симеон. Освен своето многостранно значение като извор на исторически сведения, Наръшкият надпис ни съобщава, че българският владетел Симеон е наследил императорския си ранг от баща си Борис чрез възстановеното на последния в споразумението с Василий I право да ползва титулярната добавка $\epsilon\kappa$ θεοῦ ΑΡΧΟΝ. Доказателството намираме във второто писмо на патриарх Николай Мистик до Симеон от 912 г.: „Не е ли по-добре да се наричаш $\alpha\rho\chi\omega\nu$ (с този термин преписвачите са заменили единствено приемливия от Симеон $\epsilon\kappa$ θεοῦ ΑΡΧΟΝ - доп.мое – С.Д.) отколкото тиранин?” (7, с.194). Така от нормалния ход на кореспонденцията на владетеля, открито аспириращ за трона на Константинополския автократор, можем да съдим, че неговото достойнство не е било накърнявано от унижаващо титулуване, което може да е различно от намереното в Наръшкия надпис. Това ни подсказва, че за Симеон титулът на василевс е бил следващото стъпало над притежаваното от него. В потвърждение на горното Т.Славова съобщава, че „...по повод срещата му (на Симеон, доп.мое-С.Д.) с Роман Лакапин във Влахерните византийските хронисти титулуват двамата $\tau\omega\nu$ βασιλέων (Хронография на Лъв Граматик, Продължителя на Георги Монах, Хроника на Йоан Скилица)” (8, с.244). Ако и да не са титлите василевс на Византия и император на България идентични по значение, те са били възприемани от хронистите като достатъчно или по-точно непосредствено близки.

Несъмнено гръцките държавни и религиозни авторитети са ползвали термина ΑΡΧΟΝ като титул на Симеон. Самият български владетел е означавал своето достойнство по същия начин. В запазените писма на Симеон до неговия заложник Леон Магистър Хирсфакт българският владетел се представя само с „ΑΡΧΟΝ Βουλγαρίας”, което преписвачите, най-вероятно преднамерено, са заменили с $\alpha\rho\chi\omega\nu$ Βουλγαρίας. Несъмнено, поставен в тази фигура с името на Симеон, терминът може да има смисъла единствено на титул, но не би могъл да е по-нисък от император. Ив. Дуйчев твърди, че в онези години владетелите не са допускали да не бъдат титулувани.

4.5. Промяната на владетелско достойнство на Петър след договора от 927 г.. Независимо от единичните и някак неубедителни податки за титулуването на българския владетел Петър с василевс, не намирам основание да приема това като акт на официалната византийска дипломация. Роман Лакапин не е оставил доказателства да е признавал на Петър титул василевс, но като ΑΡΧΟΝ (император) на България последният е бил несъмнено прогласен в гръцки официални документи. Може би именно василевс Константин VII е изменил правописа и вероятно значението на титула с $\alpha\rho\chi\omega\nu$. Въпреки липсата на основания за българския владетел да се титулува василевс, в гръцките хроники са запазените многобройни такива съобщения. От това съдя, че Константин VII Багренородни е давал в „За церемониите” си на **фалшификата** $\alpha\rho\chi\omega\nu$ значението ‘император’ на българския владетел. Позицията на Константин VII се илюстрира със записаните въпроси на логотета към пратениците на българския владетел: „Как е духовният внук на нашия свят император (поставеният) от Бога $\alpha\rho\chi\omega\nu$ на България” ($\epsilon\kappa$ θεοῦ $\alpha\rho\chi\omega\nu$ Βουλγαρίας)? Как е (поставената) от Бога архонтиса ($\epsilon\kappa$ θεοῦ $\alpha\rho\chi\omega\nu\tau\iota\sigma\sigma\alpha$)? Как са канартекинът, вулиятарканът, синовете на поставения от Бога $\alpha\rho\chi\omega\nu$ на България ($\epsilon\kappa$ θεοῦ $\alpha\rho\chi\omega\nu\tau\omicron\varsigma$ Βουλγαρίας) и останалите му чеда?” (9, с. 222). Доказателство за казаното се намира и в хронографията на Продължителя на Теофан, където той пише, че младата съпруга на българския владетел Петър „...се свързала с мъж βασιλεῖ и била провъзгласена „деспотиса” на българите” (9, с.137).

От горните протоколни реплики в „За церемониите” съдим, че десетилетия след признанието на императорското достолепие на Петър той е имал право на титула ΑΡΧΟΝ в гръцки текстове. Г.Бакалов и П.Павлов пишат за постигнатите с дълбокия мир между Византия и България през 927 г. договорености: „Империята нарушава своите вековни принципи за *блестяща изолация*, като на чужд владетел е дадена за съпруга византийска принцеса –...”(1,с.271). Самият този факт е убедително доказателство, че „Империята (Византия – доп.мое-С,Д.) признава българския цар за стоящ най-близо по ранг до „василевса на ромеите”, заемащ по-високо място дори от западния франкски (германски) император” (1,с.272).

Дотук бяха изложени доказателства за титулуването на българските владетели от Крум до Петър включително в български гръкоезични текстове с ΑΡΧΟΝ. Безусловно историографията е установила, че Византийската империя е признала на Петър императорски титул. По този начин се изгражда силогизмът, че ако Петър, назоваван в документите на византийците с ἄρχων, вместо с автентичното ΑΡΧΟΝ и че ако същият „Петър е признат за *василевс (=цар,imperator),...*” (1,с.271), следователно българският титул **архон** има най-малко значението император.

4.6. Титлите на Комитопулите. Комитопулите са запазили императорското титулно достолепие на Крумовци, но поради липса на запазени писмени паметници на гръцки език ΑΡΧΟΝ не е освидетелстван .

4.7. ОБОБЩЕНИЕ на податките. Както се забелязва, в изложението ми дотук не беше направена обобщена обосновка за значението на **архон**. Тук ще изложа в хронологичен порядък основните доводи да се приравни **архон** с император.

Появяването в гръкоезичните български каменни надписи на Крум след 811 г. на термина ΑΡΧΟΝ като очевиден резултат от мирния договор след българската победа на 26 юли, както и завоюването от Омуртаг право да заимства от византийската титулатура добавката „от Бога”, с което българският владетел получава статут на богоизбран и независим от василевса, автоматично определят термина **архон** като титул със семантика близка до василевс. Наследниците на Омуртаг записват в своите каменни надписи сакралната формула, което говори за нейното институционализиране. Персиян е пренебрегнал формулата от древната българска титулатура **канасюбиги**, с което дава основание да се мисли, че тя се дублира излишно от ἔξ θεοῦ ΑΡΧΟΝ. Загубената от Борис добавка в титулатурата му в резултат от злочастната война през 863 г.е била възстановена през 870 г. от василевса Василий I. В писмата си до Симеон василевсът Роман Лакапин и патриархът Николай Мистик му признават най-висшия възможен за български владетел ранг „ἔξ θεοῦ ΑΡΧΟΝ.”, което е равностойно на император, стоящ непосредствено до василевса. Самият Симеон, който откровено е предявявал претенции да му бъде доброволно предаден византийския престол от Роман, се определя в гръкоезичните си писма с ΑΡΧΟΝ Βουλγαρίας. С договора от 927 г. на новия български владетел Петър бива признат от василевса Роман Лакапин титулът император и с някакви хитрувания дори нещо като василевс, а официалният му титул се запазва с формулата „ἔξ θεοῦ ΑΡΧΟΝ”.

Изводът: **Изписаният с гръцки букви български титул на Крумовци архон като ΑΡΧΟΝ има значението император.**

4.8. Историографията за появяването на титула цесар.

Независимо от демонстративното пренебрежение на българските изследователи към проблема, не искам да приема, че съществуват издържани съображения, според които великият Крум, след триумфалната си победа над Никифор, е могъл да остави в своята титулатура единствено **архон**, предназначен всъщност за гръкоезични текстове, без български аналог.

Историците ни намират основания да предполагат, че побългарената от латинското **caesar** българска титла **цесар** (с кирилица. **цѣсарь**) се появява в обръщение по времето на Симеон. Има много предположения за това, как тя попада в титулатурата на българските владетели. Какъв е точният механизъм на побългаряването на едно от имената на Гай Юлий Цезар със смисъла му на император, не е от значение за нас. В българските каменни надписи, в летописите на гръцките хронисти (с едно изключение), в епистолярната гръкоезична документация на цесарите Борис-Михаил, Симеон и Петър българският титул „цесар“ не се среща. Противното не би се допуснало от ромеите, а след тях и от гърците (и не само от тях) та до днес.

4.9. Доказателства за титулуването на Крумовци преди Симеон с „цесар“

Цѣсарь, цѣсарн, цѣсарьствнѣ и цѣсарьствоватн се срещат в класическите глаголически писмени паметници на Кирило-Методиевия език (10, с.156, 12,с.467) и в писмените паметници от времето на Асеневци и в т.ч.в Грамотите на българските владетели от XIII и XIV в.. В Хрониката на Йоан Скилица се съобщава, че когато василевсът Василий II нападнал през 1018 г. българския стан, войниците се разбягали с викове „βεζεῖτε, βεζεῖτε Τζάσαρ“, явно предаващи „вѣжнѣ, вѣжнѣ цѣсарь“ (8,с.244). В Летописа на Дукалянския презвитер намираме преведени между латински, сръбски и български съответстващите им титули „император“ и „цар“, при което „император“ е бил преведен на сръбски и български с „цар“ вместо с „цесар“. В латинския текст не се среща ползваният в гръцки текстове **ΑΡΧΟΝ** (11.с. 172 и сл.). Резиденция на българския владетел в западните земи през 978 г. станал град Скопие, който е „... наричан в унгарски извори *Cesarie*, т.е. *царски град*“ (1,с.302). В кирилически текстове от времето на възкръсналата България се срещат изрази с равнопоставени „василевс“ и „цесар“, което свидетелства за битувачото познание сред книжовниците за титулното значение на „цесар“ като „император“. Великият княз Иван Грозни е приел титула **ЦАРЬ** по подобие на българския **Цѣсарь** през 1547 г. с несъмненото съзнание за съответствието му с характеристиката на неговата държава. И накрая известни са текстове в някои печати на Борис-Михаил и Симеон, в които се чете след титула **ΑΡΧΟΝ** и съкратената според гръцката писменост форма на „цесар“ **Τςϛ** :

В труда на Ив.Йорданов тези печати са предадени със следващите текстове (цитирам):

„Лице:Между два зрънчести кръга е изписано:
+XERONΘHMHXANΛAPXONTAROVΛΓAPIAC
+X(ριστ)ε βοήθη Μηχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας.

В превод: „Христе, помагай на своя раб Михаил, архонт на България.“

„Оп.: Между два зрънчести кръга е изписано:
+ΘKERONΘHMHXANΛAPXONTAROVΛΓAPIAC
+ Θ(εοτό)κε βοήθη Μηχαήλ ἄρχοντα Βουλγαρίας.

В превод: „Богородице, помагай на своя раб Михаил, архонт на България.“(13, с.31).

Горните текстове изразяват усилията на археолози и филолози да внушат наличието на някакво допълнително **ΤΑ** към думата **ΑΡΧΟΝ**.

Не е трудно обаче да се види, че между думите **ΑΡΧΟΝ** и **Βουλγαρίας** има записани повече от натрапваните две букви.

Прочетените в едно изречение текстове за всяка страна на печатите имат следните особености: 1. Този прочит не отговаря на личен печат, още по-малко на печат на владетел. В него няма декларация за собствена идентификация. 2. Това е призив на анонимен молител към Господа или Богородицата да помага на Михаил, **Ο` ΑΡΧΟΝ ROVΛΓAPIAC**. 3. В превода си на надписите Ив.Йорданов е поставил термина **ΑΡΧΟΝ** и от двете страни на печатите като подлог, което изисква да бъде записан на гръцки като **ΑΡΧΟΝ**, а не **ΑΡΧΟΝΤΑ** (13,с.31).

В следващите редове съобщавам разпознатите от мене букви в печатите след думата АРХОН. Няма съмнение, че моят анализ се основава на фотокопия на публикуваните в книгата на Ив.Йорданов фотоси от подбрани печати (13,с.159-161), които са естествено твърде не контрастни, но дават представата, необходима за по-задълбочено изследване въз основа на качествени фотоси на самите печати. Не са разпознават надредни черти, които са символи на съкращения.

Неизвестните букви или следи от такива в печатите с посочените номера по Йорданов се открояват както следва(13,с.159,160,161):

№ 16 Лице (Л.)- Буква **Т**, чиято дясна част от хоризонталната хаста е заменена от малко латинско **s**. Следва буква **А**, чиято дясна наклонена хаста е слята с **Р**, на която се откроява полукръгчето. Между последната буква **Н** на АРХОН и следващата **Т** се забелязва средно разположена точка, която би могла да бъде разделителна като днешната наклонена черта (/) или тире. По този начин може да се прочете **ТsА**, която е съкратена форма на **Тζάσαρ** (8,с.244).

№ 19Л. Перфектно четими са **Т** и слетите **А** и **Р**. Буквите след АРХОН могат да се прочетат **ТА**, т.е. **ТАР**.

№ 20 Л. След думата АРХОН се виждат ясно буквите **Т** и **А**. Последната е с очевидно усложнена дясна хаста, което предполага възможно сливане с **Р** – **А**.

№ 22 Опако (Оп.). Вижда се определено усложнено **Т** с ясен знак **s** към дясната му хоризонтална хаста, елементи от **А** и отчетливо **Р**, т.е.(**ТsА**).

№ 24 Л.- специфично **Т**, до него ниско долу отлично четящо се **s** и нечетлива **А** с много малко полукръгче на **Р**. Впечатлява хоризонталната хаста на **Т**, която наподобява корона. Крайният резултат е съкратената форма на цесар **Тs (А) Р**, където **А** се включва по подразбиране;

№ 35 Оп.- печат на Симеон, в който вертикалната черта на **Т** може да се уподоби на силно издължено **s**. Следва буква **Р** с ясно различимо **полукръгче**. Така в **разстоянието между Т и Βουλαρίας се откроява Р** и не може да се запише друга буква. Прочита се **Тsp**, съкратен формат на **Тζάσαρ**.

16 л.

19 л.

20 л.

22 Оп.

24 Л.

35 Оп.

Забелязаните в горните надписи букви между думите **ΑΡΧΟΝ** и **ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ** не са обяснени. В крайна сметка са ги набедили за падежно окончание **ΤΑ** на думата **ΑΡΧΟΝ**, поставяйки я необосновано във винителен падеж. Отбелязаните по-горе необяснени букви са различни състави на съкратени форми на цесър според гръцката писменост. Най-пълно се четат **ΤsΑΡ**, където първите две букви са вплетени или по специален начин прикачени една с друга, а последните са слети. Това е съкращение на изписаната с гръцки букви цесър, в което е спазена практиката да се ползват както гръцки, така и латински знаци. Намирам и в други публикувани печати на Борис- Михаил, възможност да се види с просто око, обявата на Борис, че те **са на Михаил – ΑΡΧΟΝ/ ΤΖΑΣΑΡ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ – „архон/цесър на България”**.

Така направените констатации ми дават основание да превода цитирания образец от разглежданата група печати: Лице: „Христе, помагай на своя раб. Михаил, **архон/цесър** на България.” и Оп.: „Богородице, помагай на своя раб. Михаил, **архон /цесър** на България.”, с което се запазва както християнската преданост, така и идентификацията на владетеля.

ИЗВОД: С изложената силно съкратена обосновка се доказва, че българизираният титул „цесър” е съществувал и е бил ползван както от цесаря Симеон, така и от Борис, а това е основание да го предполагаме като предмет на мирните споразумения между Крум и Ставракий и съответно на титулатурата на Крумовци.

Поради важноста на написаното от големия наш класик В.Бешевлиев по повод българските владетелски титли ще си позволя да го цитирам повторно: „...може да се приеме, че титлата *ἄρχων* е била официално призната на българските владетели от Византия и че тези последните си служили с нея в гръцки текстове”(2,с.70). От тази фраза може да се подозира неизказаното от автора, че някаква друга титла се е ползвала както в българските текстове на дворцовата канцелария, така и в писмените произведения на българската документалистика и литература. Защо ли не ни е казал, че в българоезичните текстове Крумовци са писали **цесър**, както с рунни, така и с глаголически букви?

4.9. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От изложеното става разбираемо, че титулите **цесър** и **архон** със значението **император** са имали едновременно място в българската титулатура от 811 г. до края на съпротивата против Василий II през 1018 г. Притежаваното от българските владетели със санкцията на византийския василевс Ставракий императорско достойнство е било указание за международно признат ранг на Българската държава като империя. Г.Бакалов твърди : „Съобразно официално признатия ранг на владетеля се определя и йерархическото място на държавата в международноправните отношения” (10,с.10).

България фигурира на картата на Европа от 811 до 1396 г., без периода на византийската зависимост между 1018 и 1187 г., като **империя и тя трябва да се нарича в българските учебници по история така, а не царство.**

Цитирани автори

1. История на българите. Под редакцията на Г. Бакалов.С., 2003.
2. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.
3. Радославов, Цв. Титлите на българските владетели. – ИБАИ, 5, 1929, 159-186.

4. Диамандиев, Св. Дати на възцаряване на българските канове до Умор.Привързване. на Българския циклов календар към Християнския календар. Ст. Загора, 2006.
5. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. ч.1. С., 2007.
6. Божилков, Ив. Византийският свят. С., 2008.
7. ГИБИ, IV. С., 1961.
8. Славова, Т. Владетел и администрация в ранносредновековна България. Филологически аспекти. С., 2010.
9. ГИБИ, V. С., 1964.
10. Бакалов, Г. Средновековният български владетел. (Титулатура и инсигнии). С., 1995.
11. ЛИБИ, III. С., 1965.
12. Иванова - Мирчева, Д., А. Давидов. Малък речник на старобългарския език. Велико Търново, 2001.
13. Йорданов, Ив. Корпус на печатите на средновековна България.С., 2001.
14. Диамандиев, Светослав. За създателя на Мадарския мемориален комплекс. В: Про и анти, бр.35,13- 19.09.2010.